

13. Цивільне процесуальне право України: навчальний посібник / За ред. С. С. Бичкової. – К., 2007. – 404 с.
14. Цивільний процес України: навчальний посібник / За ред. Ю. С. Червоного. – К., 2006. – 392 с.
15. Цивільний процес: навчальний посібник / За ред. Ю. В. Білоусова. – К., 2006. – 293 с.
16. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За загальною редакцією С. С. Бичкової. – К. : Атіка, 2008. – 840 с.
17. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України. Академічний курс. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – 624 с.
18. Штефан О. О. Цивільне процесуальне право: навчальний посібник. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 360 с.

ІЗАРОВА І. О.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правосуддя
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 347.9

ЄВРОПЕЙСЬКА ІСТОРИЧНА ТРАДИЦІЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ

Статтю присвячено дослідженню історії становлення двох основних сучасних сімей цивільного процесу в європейських країнах – романо-канонічної процедури та процедури системи загального права. Проаналізовано етапи їх становлення та розвитку, визначено їхні характерні риси, а також висвітлено перспективні шляхи подальшого розвитку цивільного процесуального законодавства сучасних європейських країн.

Ключові слова: *цивільний процес, сім'ї цивільного процесу, романо-канонічний процес, зближення цивільного процесу.*

Статья посвящена исследованию истории становления двух основных современных семей гражданского процесса в европейских странах – романо-канонической процедуры и процедуры системы общего права. Были проанализированы этапы их становления и развития, определены их характерные черты, а также освещены перспективные пути дальнейшего развития гражданского процессуального законодательства современных европейских стран.

Ключевые слова: *гражданский процесс, семьи гражданского процесса, романо-канонический процесс, сближение гражданского процесса.*

The article devoted to history of formation of two major contemporary families of Civil Procedure in Europe – Romano-canonical procedure and Common Law procedure. It analyzes stages of formation and development, define their characteristics and highlights, determined the ways of further development of Civil Procedure in Europe.

Key words: civil procedure, family of civil procedure, romano-canonical procedure, approximation of civil procedure.

Вступ. Як слушно зауважують науковці, розуміння цивільного процесу в сучасному світі цивільного права вимагає історичного контексту [1; 2]. Історія становлення та розвитку сучасних процесуальних систем країн ЄС надає можливість визначити ті фундаментальні традиційні засади здійснення правосуддя, які є усталеними в європейському суспільстві, а також виявити перспективні шляхи їх подальшого розвитку.

Успішна інтеграція України в Європейський Союз відбудеться за умови сприйняття та адаптації європейського законодавства, що зумовлює інтерес до сучасного етапу розвитку європейської правової науки. Зокрема, важливе значення мають актуальні нині процеси зближення національних процесуальних систем держав – членів ЄС.

Постановка завдання. З огляду на це видається актуальним та необхідним дослідження історії становлення та розвитку основних моделей цивільного процесу європейських країн, ураховуючи основні етапи розвитку та становлення держав, організації судової влади, а також вплив панівних філософських течій та підходів до визначення права.

Результати дослідження. Незважаючи на те, що традиційно історію цивільного процесу розпочинають із примітивних процедур V–IX ст., науковці не відкидають впливу римського права на утворені на території Європи процесуальні моделі [2; 3; 6; 7]. Доволі часто можна зустріти твердження про те, що підґрунтям сучасного права є римське право, що стало основою правових інститутів та явищ, в яких нескінченно змагаються ідеї універсалізму, регіоналізму та збереження національної самобутності права [3; 6]. Еволюційного значення римського права в жодному разі не можна заперечити, тому такий підхід, безперечно, заслуговує на підтримку.

Майже для всіх пам'яток давнього права характерним є регулювання порядку здійснення правосуддя. Зокрема, законами XII таблиць було закріплено принцип рівності всіх громадян перед законом та визначено правила здійснення правосуддя [4, с. 319–343], які до цього були таємними. Обізнані з ними були тільки представники привілейованого класу жерців або понтифіків, і тільки згодом, за легендою, їх розсекретив Гней Флавій на вимогу суспільства [5, с. 154–161]. Не будемо ставити під сумнів відому історію, лише зауважимо, що її основна мораль полягає в тому, що правила, за якими здійснюється судочинство, за традиційними суспільними уявленнями мають бути загальновідомі та загальноприйнятні.

При цьому варто відзначити те, що децемвіри не створювали нових правил, а тільки закріпили в законах уже наявні [6, с. 100], що має надзвичайно важливе значення. Так, наприклад, у таблицях були визначені гарантії публічного відкритого розгляду справ, рівності всіх перед законом, диспозитивності процесу, обов'язковості рішення суду та правила примирення сторін. Саме ці положення відіграють визначальну роль у формуванні ефективного механізму здійснення правосуддя. Їх закріплення свідчить про те, що вони належали до усталених поглядів римського суспільства та є основними вихідними ідеями справедливого й доступного суду. І досі вони справляють величезний і системний вплив на розвиток цивільного процесу в країнах Європи і світу.

Середньовічну історію цивільного процесу поділяють на два періоди: 1) V–XI ст. – період примітивної процедури (the primitive procedure); 2) XII–XV ст. – період розвинутого процесу (the developed procedure). При цьому примітивність процесу першого періоду пов'язана з непрофесійністю суддів, які здійснювали правосуддя, і доволі неорганізованим процесом, який був настільки формалізований, що порушення встановлених правил доказування призводили до фатальної помилки й ухвалення несприятливого рішення [2, с. 8–10].

У цей період сформувалися підвалини романо-канонічної моделі цивільного процесу, яка стала основою сучасних національних систем процесуального права різних європейських держав. Вона була результатом впливу двох визначальних систем – римського та канонічного права на формування загальних засад і правил здійснення судочинства. Так,

вплив кодифікації Юстиніана досі відчутний у сучасному цивільному процесуальному законодавстві більшості сучасних європейських держав, які сьогодні є фундаментом спільного європейського правового простору. Підготовлений у кодифікації римського права *Corpus Iuris Civilis* мав багато положень процесуального закону, однак не містив жодних окремих частин, присвячених процесу, надаючи середньовічним ученим-юристам можливість для плідної наукової роботи із їх тлумачення та систематизації [7, с. 589–611].

Канонічне право, за допомогою якого регулювалися відносини здійснення правосуддя, сформувалося з таких основних джерел, як Декрет Граціана, права північних італійських міст і папських декретів, що почали застосовуватися спершу в церковній сфері, а незабаром стали взірцем для модернізації процесуального права в нецерковних судах [8, с. 178]. Ці джерела містили загальні положення про процес, за яким справи розглядалися церковними судами, а згодом перетворилися на загальні засади канонічного процесу й були запозичені світськими судами. Зокрема, Декрет став результатом кодифікації Папських декреталій (декретів), проведеної в 1140 р. Іоанном Граціаном [9, с. 363–365]. У його другій частині виокремлено численні положення, що стосувалися процесуального права церкви, якими користувалися церковні суди під час здійснення правосуддя.

Одним із найважливіших запозичених інститутів канонічного цивільного процесу стала апеляція – оскарження судового рішення і його перегляд судом вищої інстанції, який мав право скасувати неправильне рішення й ухвалити нове. Апеляція була притаманна римському праву, але в канонічному праві XII ст. вона остаточно сформувалася в умовах ієрархічної системи церковних судів та законодавчо закріплених правил [2, с. 18–19].

Розвиток канонічного права більше характерний для другого періоду середньовічного цивільного процесу, який припав на XII–XV ст. і ознаменував початок системного вивчення та дослідження звичаїв і положень, за якими здійснювалося правосуддя. Правила процесу стали об'єктом постійної уваги науковців та суддів, так, *custom turned into reasoned law* (звичаї перетворилися на визначений закон) [2, с. 11].

М. Каппеллетті і Б. Гарт охарактеризували цей процес, як *jus commune* – «загальна» процедура Європи, яка функціонувала на більшій частині континенту в останні століття середньовіччя і відрізнялася такими рисами: абсолютне переважання письмового елемента; перешкоджання будь-якому особистому, прямому контакту між особою, що розглядає спір, і сторонами, свідками та іншими джерелами інформації; так звана формальність системи доказів; а також стадійність, або поетапність, здійснення правосуддя [1, с. 89].

Впливу романо-канонічної моделі на подальший розвиток цивільного процесу не можна заперечувати і не варто недооцінювати, оскільки багато її положень було впроваджено в подальших кодифікаціях XIX–XX ст. Важливо те, що в період середньовіччя, до формування сучасної концепції міжнародних відносин, основи цивільного процесу були єдині, пов'язані з такими цивілізаційними явищами, як християнська релігія та римська правова культура.

Розвиток цивільного процесу XIX–XX ст. ознаменований зміною концепції побудови міжнародних відносин після Вестфальського миру й утворенням сучасних суверенних національних держав, які стали відігравати в них основну роль.

Характерною рисою цих процесів стала кодифікація цивільного процесуального законодавства. Це стосується більшості держав, що сформувалися впродовж XIX–XX ст.: у першій Французькій імперії Наполеона, що замінила Французьку республіку в 1804 р. у результаті революцій 1789–1799 рр., цивільне процесуальне законодавство було кодифіковане у 1806 р.; після утворення єдиного Італійського королівства в 1861 р. у 1864 р. було ухвалено Італійський ЦПК; з об'єднанням Німеччини у 1871 р. було ухвалено ЦПК (1877 р.); у об'єднанні на початку 1867 р. Австро-Угорській імперії ЦПК було ухвалено у 1895 р.; у 1830 р. Бельгія остаточно відокремилася від Нідерландів і ухвалила ЦПК у 1833 р. [9].

Кодифікації цивільного процесуального законодавства пов'язані не тільки з докорінними змінами державно-політичного устрою. Так, *Code de procédure civile* 1806 р. (Французький ЦПК) став результатом революційного руху проти абсолютного авторитаризму у

Франції, піднесення просвітницького абсолютизму Вольтера, суспільного договору Руссо, утвердження цінності людини та її життя, відродження природного права.

У наукових джерелах неодноразово відзначали, що фактично цей кодекс відобразив положення Code Louis (Кодексу Луї або Ордонанс Кольбера) 1667 р., в якому було врегульовано положення про цивільний процес [2, с. 99], тобто зберіг риси традиційної моделі судочинства, яке сформувалося впродовж XII–XIII ст.

Французька революція започаткувала демонтаж системи *jus commune*, однак багато його реліквій пережили революційну бурю, хоча проведені реформи й були досить значними [1, с. 89]. До їх здобутків відносять безпосередність контакту між судом та сторонами, свідками тощо, надзвичайно важливе запровадження вільної, або критичної, оцінки суддею доказів, а також концентрацію процесу в одне слухання, або серію близьких за часом засідань у справі.

На наше переконання, концепція конкретної моделі управління цивільним процесом пов'язана з пануванням філософських течій та підходів, які віддзеркалювали суспільні погляди на природу правосуддя і справедливого суду. Важливу роль відіграють також політичні й економічні відносини, які пов'язують різні європейські країни.

Загалом, упродовж XIX–XX ст. у цивільному процесуальному законодавстві європейських країн було поступово запроваджено два визначні кодифіковані акти з доволі антагоністичними моделями цивільного процесу з діаметрально протилежними уявленнями про роль судді та сторін у змагальному процесі. Так, за Французьким ЦПК початку XIX ст. судді відігравали пасивну роль, надаючи сторонам можливість активно діяти в процесі, тоді як за Австрійським ЦПК 1895 р. прямо передбачалась активна роль судді, що символізувала зміну концепції цивільного процесу [10].

Вплив цих актів на подальший розвиток цивільного процесуального законодавства європейських країн величезний – положення Французького ЦПК 1806 р. в подальшому були запозичені в цивільне процесуальне законодавство Румунії у 1865 р.; Угорський кодекс 1911 р. та ЦПК Польщі 1933 р. було підготовлено під впливом Австрійського ЦПК 1895 р., зокрема ЦПК Югославії 1929 р. був його копією [2, с. 56].

В ухваленому в 1895 р. *Zivilprozessordnung* (Цивільний процесуальний кодекс) Австро-Угорської імперії було застосовано іншу процесуальну модель цивільного судочинства, що відображала активну роль судді в процесі. Такі ідеї виглядають доволі логічними у світлі зміни основних підходів до ролі держави й формування позитивістського підходу до права.

Франц Кляйн (Franz Klein), автор та ідейний натхненник австрійської процесуальної реформи кінця XIX ст., вважав, що саме активний суддя дасть змогу розв'язати споконвічні проблеми невинуватої затримки і високої вартості – потрібно надати йому можливість встановлювати «матеріальну істину» в справі, замість того, щоб обґрунтовувати своє судження сфабрикованою сторонами істиною або «формальною істиною». Саме ці ідеї впродовж 1890–1891 рр. були озвучені в серії його статей, присвячених розвитку цивільного судочинства, які були пізніше об'єднані у відому роботу *Pro Futuro* (з лат. – у майбутньому) [8, с. 223] та стали основою реформи австрійського цивільного процесуального законодавства.

Науковці не випадково пояснюють це тим, що провідним принципом цивільного судочинства Ф. Кляйн вважав *Sozialfunktion* реакцією на тогочасні ліберальні погляди на судочинство. *Sozialfunktion* трактують, як судовий розгляд у широкому значенні, який містить два складові елементи, оскільки розв'язання конкретних суперечок – не єдина мета цивільного судочинства, воно також слугує загальному добробуту (*Wohlfahrtsfunktion*) [11, с. 40]. Як вказують науковці, це була кульмінація публічності, безпосередності та концентрації цивільного судочинства [12].

Величезний вплив австрійська модель цивільного процесу справила на розвиток цивільного процесуального законодавства країн Східної та Центральної Європи, що належали до Австро-Угорської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Кодекс Ф. Кляйна наприкінці XX ст. став популярним навіть у Великобританії з її традиційною змагальною моделлю цивільного судочинства: у *English Civil Procedure Rules 1998* р. було запроваджено положен-

ня, що характеризують активну роль судді в процесі.

У результаті реформи цивільного процесуального законодавства наприкінці ХХ ст. у Великобританії було поставлено за мету позбутися найбільших проблем англійського цивільного процесу – надмірних витрат, затримки й складності, забезпечити його доступність, тому у своїх пропозиціях було запропоновано змінити традиційні для англійського цивільного процесу принципи [13]. Роль судді в процесі мала бути посилена за рахунок широких повноважень в управлінні справами.

Традиційний *Common Law procedure*, або процес загального права, сформувався в Англії в епоху середньовіччя, і, як зазначає Р. Ван Канігем, важко уявити два настільки різні шляхи утвердження єдиних засад правосуддя [2, с. 24–25]. В Англії, як зазначає дослідник, матеріальне і процесуальне право були надзвичайно близькі, навіть підручники з права виглядали як домовленості про процедуру, визначаючи строки розгляду справи, права сторін тощо.

Дж. Джолович (J. Jolowicz) вказує на хибність поширеної думки про те, що Англія й інші країни загального права мають змагальну систему цивільної процедури, а континентальні країни використовують інквізиційну систему, оскільки справді змагального процесу просто не існує в реальному світі, так само як і інквізиційного, а деякі системи є більш змагальними або більш інквізиційними, ніж інші [14]. І остання реформа в Англії, як зазначає дослідник, віддалила англійську систему від класичної змагальної системи, яка довгий час була наріжним каменем англійського цивільного процесу, і наблизила її до французької, оскільки варто визнати, що потрібною є процедура, яка робить менший акцент на свободі сторін, а більший – на досягненні правильних рішень.

Таким чином, на європейському континенті поступово сформувалися дві сучасні сім'ї (системи) цивільного процесу: ті, що походять від загального права, і ті, що виникли на основі романо-канонічного процесу [8, с. 245; 2, с. 56]. Загальні засади здійснення судочинства були єдині для обох процесуальних систем, як зауважують науковці [2, с. 23], і на сучасному етапі свого розвитку вони мають тенденцію до зближення «природним чином», у зв'язку зі збільшенням між ними взаємозв'язків, а також зменшенням розриву між країнами загального і континентального права [8, с. 245]. Таким чином, цивільний процес у глобальному контексті дедалі більше набуває якостей монокультурної правової цінності [15, с. 25].

Висновки. Підбиваючи підсумки дослідження, варто зосередити увагу на перспективах подальшого розвитку різних процесуальних систем Європи.

Справді, загальні положення романо-канонічної моделі цивільного процесу, що сформувалися в період середньовіччя, заклали загальні підвалини сучасних моделей цивільного процесу європейських континентальних країн. Таким чином, загальні уявлення про цивільний процес на території сучасних європейських країн формувалися під впливом рецепції римського права та основ канонічного судового процесу, що дає підстави для їх зближення в подальшому.

Певна дивергенція цивільного процесу, що відбулася при кодифікаціях цивільного процесуального законодавства впродовж ХІХ–ХХ ст., стала результатом впливу тогочасних доктринальних підходів, зокрема на визначення ролі судді в процесі, що зумовило доволі суттєві відмінності між сучасними процесуальними моделями європейських країн. Доктрина суверенної національної держави зумовила розвиток концепції визнання і виконання судових рішень національних судів, що сьогодні стає на заваді активізації економічного обігу.

Підстави для подальшого зближення процесуальних моделей і правових систем країн європейського простору пов'язані, насамперед, з істотними змінами, що відбулися останнім часом у суспільстві, – поглибленням інтеграційних процесів, поживаленням трудової міграції, поширенням торгових та інших комунікаційних зв'язків між громадянами різних держав, що відповідно відображається у прагненнях учасників цих відносин забезпечити єдині зрозумілі підходи до механізмів правового регулювання та захисту своїх прав.

Проект підготовки Європейських регіональних правил цивільного судочинства, що був запроваджений у 2013 р., характеризує якісно новий етап розвитку цивільного процесу

в європейських країнах. Такий шлях пошуку більш ефективної моделі цивільного процесу обрали на європейському континенті з огляду на необхідність забезпечення доступного та ефективного правосуддя. Створення єдиного спільного правового простору, універсальних та прийнятних правил здійснення правосуддя в цивільних справах необхідні для подальшої інтеграції європейських країн. З огляду на це, підготовка регіональних правил цивільного процесу видається надзвичайно актуальним та логічним шляхом подальшого розвитку сучасного цивільного процесу європейських країн.

Список використаних джерел:

1. Cappelletti M. Introduction – Policies, Trends and Ideas in Civil Procedure / Cappelletti M., Garth B. // *Encyclopedia of comparative law. Vol. XVI. Civil Procedure* / ed. by M. Cappelletti. – 1987. – 1022 p.
2. Van Caenegem R. C. History of European Civil Procedure // *Encyclopedia of comparative law. Vol. XVI. Civil Procedure* / ed. by M. Cappelletti. – 1987. – 1022 p.
3. Римське право в Університеті Святого Володимира : у 2 кн. Кн. 1 / уклад. І.С. Гриценко, В.А. Короткий; за ред. І.С. Гриценка. – Київ : Либідь, 2010. – 528 с.
4. Кофанов Л.Л. Lex et ius: возникновение и развитие в VIII– III вв. до н. э. – М. : Статут, 2006. – 575 с.
5. Покровский И.А. История римского права / И.А. Покровский. – М. : Статут, 2004. – 540 с.
6. Хайек Ф.А. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Ф.А. фон Хайек ; пер. с англ. Б.С. Пинскера и А.С. Кустарева ; под ред. А.В. Куряева. – М. : ИРИСЕН, 2006. – 644 с.
7. Van Rhee C. H. Civil Procedure: A European Ius Commune? // *European Review of Private Law*. – 2000. – P. 589–611.
8. *European Traditions in Civil Procedure* / editor C. H. van Rhee. – Oxford, Intersentia Antwerpen, 2005. – 675 p.
9. Дейвіс, Норман. Європа: Історія / пер. з англ. П.В. Тарашук, О.Н. Коваленко. – Київ : Основи, 2014. – 1464 с.
10. Rhee Van C.H. Civil Litigation in Twentieth Century Europe [Electronic resource] / C.H. Van Rhee. – Mode of access : <http://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/tijvrec75&div=29&id=&page=>.
11. Rhee van C.H. Harmonisation of Civil Procedure: An Historical and Comparative Perspective / C.H. van Rhee // *Civil Litigation in a Globalising World* / ed. by C.H. van Rhee & X.E. Kramer. – The Hague : T.M.C. Asser Press/Springer, 2012.
12. Garth B. Franz Klein, Mauro Cappelletti, and the mission of comparative procedural scholars: opening lecture for International Association of Procedural Law 1 [Electronic resource] / B. Garth. – Mode of access : <http://revistas.pucp.edu.pe/index.php/derechopucp/article/viewFile/6416/6472>. Access to Justice – Final Report [Electronic resource]. – 2013. – Mode of access : <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/+/http://www.dca.gov.uk/civil/final/contents.htm>.
13. Jolowicz J.A. Adversarial and Inquisitorial Models of Civil Procedure International and Comparative Law Quarterly Report [Electronic resource] / J.A. Jolowicz. – Vol. 52. Issue 02. April 2003. – P. 281–295. – Mode of access : <http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=1522272&fileId=S0020589300066768>.
14. Комаров В.В. Цивільний процес у глобальному контексті / В. В. Комаров // *Право України*. – 2011. – № 10. – С. 21–29.

